

Гаскевич Д.
(Україна)

ДО ПИТАННЯ ПРО РІВЕНЬ ЕТНОВИЗНАЧАЛЬНОЇ ІНФОРМАТИВНОСТІ АРХЕОЛОГІЧНОГО ІНВЕНТАРЯ ПАМ'ЯТОК КАМ'ЯНОГО ВІКУ

Останнім часом розгляд різних аспектів етнокультурного та соціально-економічного розвитку давнього населення визначає тематику праць багатьох українських археологів. У вітчизняній археології важливим стимулом переходу від суто джерелознавчих досліджень до спроб розв'язання конкретних історичних проблем та побудови широких історичних реконструкцій стало зростання інтересу суспільства до питань минулого України, походження слов'ян, витоків індоєвропейської спільноти.

Пошук відповідей на ці питання потребує виявлення територій розселення та дослідження процесів взаємодії давніх етносів. Під етносом ми розуміємо «сукупність людей, що склалася історично і володіє відносно стабільними особливостями культури (в тому числі і мови) та психіки, а також усвідомленням своєї єдності і відмінності від інших таких же утворень»¹. При цьому неодноразово зазначалося, що для виділення певної людності в етнос вирішальними є все ж не такі її об'єктивні характеристики як спільна територія, єдність соціально-економічного життя, схожість мови та культури, а суто суб'єктивний фактор – наявність етнічної самосвідомості².

Археологічні матеріали є дуже важливим, а іноді і єдиним джерелом вивчення давньої етнічної історії. Особливо це стосується досліджень первісного періоду, у яких гостро відчувається відсутність писемних свідчень, брак надійних

даних лінгвістики, антропології, інших наук. Проведення таких досліджень потребує виділення в комплексах археологічного матеріалу тих категорій та типів артефактів, які б мали якомога вищі етнодиференціюючі властивості. Наша робота є спробою намітити можливі шляхи визначення рівню етнодиференціюючої інформативності археологічного інвентаря пам'яток кам'яного віку.

В основі діяльності всіх суспільств первісної формації лежить необхідність створення умов для відтворення і приросту населення та підтримання біологічного існування людності за рахунок забезпечення її продуктами харчування³. Вирішення цих завдань в кам'яному віці відбувалося через об'єднання окремих общин у соціальні мережі, в межах яких здійснювався обмін шлюбними партнерами. У свою чергу, наявність шлюбних зв'язків в разі необхідності відкривала членам однієї общини доступ до промислових територій інших споріднених общин, що значно полегшувало подолання економічних криз⁴. Згодом, внаслідок тісних контактів у середовищі людей, охоплених родинними та господарськими зв'язками, вироблялася спільна культура, побутова специфіка, загальнозрозуміла мова та етнічна самосвідомість⁵.

Через відсутність надійних транспортних засобів в кам'яному віці шлюбні зв'язки об'єднували переважно общини, що мешкали неподалік одна від одної,

© Гаскевич Д., 1999.

отже, знаходились в одній природно-ландшафтній зоні. Існування в однакових природних умовах та наявність певних контактів призводили до вироблення у населення цих общин своєрідної системи життєзабезпечення, що включає форми осмислення потреб харчового виробництва, набір засобів, спрямованих на їх задоволення, природних матеріалів, які залучаються з цією метою⁶. Особливості систем життєзабезпечення різних людських груп призводять до виникнення у кожному випадку своїх специфічних предметів споживання. Риси, що визначають їх специфічність, якраз і розглядаються нами як етнічні ознаки.

Враховуючи сказане, при археологічному виділенні етнічних утворень кам'яної доби, на наш погляд, варто звертати увагу передусім на специфіку тих категорій артефактів, що склалися одночасно з відповідною системою життєзабезпечення і є притаманними лише їй, через що їх можна вважати найбільш консервативними елементами місцевої етнічної традиції. Оскільки етнічна самоідентифікація людської групи відбувається у психічній сфері, можна припустити, що більшими етнідиференціюючими властивостями володітимуть давні речі таких типів, які усвідомлювались як притаманні цій людності самими її членами. Опосередковано про таке усвідомлення може свідчити більш тісний зв'язок деяких категорій речей з проявами психічного життя конкретного населення, зокрема, його релігією.

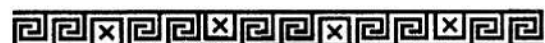
Взаємозалежність, що існує між етнічним самоусвідомленням групи людей та її релігійною системою пояснюється надзвичайно великою роллю останньої у соціокультурному відтворенні етнічної спільноти. Освячуючи випрацьовані багатьма поколіннями її членів раціональні знання, навички, моделі поведінки, цінності та ідеали, релігія закріплює, стереотипізує їх, перетворює на невід'ємну частину етнічної культури – етнічну тра-

дицію, яка з часом сама починає виконувати консолідуючу роль, забезпечуючи стабільність існування етносу⁷.

Складовими частинами будь-якої релігійної системи є явища як ідеального плану – світоглядні та ідеологічні уявлення, так і матеріального – пов'язані з перетворенням предметного світу елементи релігійного обряду – ритуалу. При цьому неодноразово наголошувалась первинність та надзвичайна консервативність ритуалу порівняно з релігійними уявленнями, внаслідок чого обряди нерідко продовжують виконуватись навіть тоді, коли їх значення зовсім змінюється або повністю забувається⁸.

Досить точним відзеркаленням етнічної специфіки населення у його релігійній практиці пояснюється висока етнідиференціююча інформативність церемоніального одягу, зачісок, татуювання, прикрас⁹ та особливостей проведення різноманітних обрядів. Нажаль, за виключенням поховальних, ритуали практично не фіксуються у археологічних джерелах. Їх основні риси з достатньою достовірністю можуть продемонструвати лише дані етнографії. Вони ж можуть визначити і коло предметів, задіяних при відправленні культів. Логічним виглядає припущення, що ці предмети, будучи тісно пов'язаними з ритуалом, внаслідок консервативності останнього повинні мати таке ж глибоке коріння і бути настільки ж незмінними та консервативними. Оскільки релігійні уявлення та пов'язана з ними обрядовість відіграють певну етноконсолідуючу роль, то опосередковано вона має позначитись і на цих предметах. Відповідно, їх археологічні залишки міститимуть більшу за інші знахідки етнідиференціюючу інформацію.

Оскільки економічні та соціальні відносини, що впливають на рівень етнідиференціюючих властивостей різних категорій археологічного інвентаря постійно

змінюються, коректне виділення давніх етнічних спільностей потребує для кожного періоду пошуку своїх найкращих етновизначальних знахідок. Застосовуючи всі викладені положення, далі ми спробуємо з'ясувати характер матеріалів, ознаки яких повинні найкраще відбивати етнічну своєрідність первісних колективів мезолітичної доби.

За періодизацією історії первісного суспільства мезоліт відноситься до стадії ранньородової общини, що характеризується простим привласнюючим господарством мисливців, рибалок та збирачів¹⁰. Його економічна специфіка полягає у індивідуальному неспеціалізованому полюванні за допомогою лука на нестадних трав'янистих закритих лісових ландшафтів. Разом з тим прогресуюча криза мисливського господарства призвела до поступового зростання економічної ролі інших джерел харчування мезолітичного населення – рибальства, полювання на птицю, збиральництва¹¹.

Етнографічні спостереження за суспільствами мезолітичного рівня розвитку (аборигени Австралії, бушмени Калахари, пігмеї Заїру, ведди Шри-Ланки, вогнеземельці і т.д.) продемонстрували відсутність у них сформованих спільностей, які повністю відповідали б наведеному на початку роботи визначенню етноса¹². Проте факти усвідомлення певними групами цих людностей своєї окремішності дозволили етнографам говорити про існування у них таких утворень як протоетноси. Останні склались з кількох родових чи гетерогенних за устроєм общин, члени яких об'єднувались для проведення свят та церемоній, а також укладали між собою більшість шлюбів, внаслідок чого у їх середовищі виникала тенденція до вироблення єдиного мовного діалекту і спільних рис матеріальної та духовної культури¹³. У етнографічній літературі такі утворення фігурують та-

кож під назвою «племен» або «діалектних племен».

Викликана соціально-економічними факторами, консолідація членів протоетносу в ідеологічній сфері найяскравіше проявляється у функціонуванні інституту статево-вікових ініціацій. С.О.Токарев, спираючись на те, що посвятні обряди і звичаї відбивають «найважливіший бік суспільного життя, що захоплює матеріально важливі інтереси племені в цілому: підтримку та відтворення його людського складу, його робочої сили», об'єднав їх під назвою «ранньоплеменних культур». В них дослідник бачив окрему форму первісної релігії та зародок майбутньої загальноплеменної організації¹⁴.

Як правило, проведення ритуалів ініціації супроводжувалось ознайомленням молоді з нормами поведінки, побутовими та сакральними знаннями, а завершувалось наочним урочистим переведенням підлітків у ранг дорослих членів племені. При цьому варто особливо зазначити велику відмінність обрядів посвячення дівчат та юнаків. У останніх вони складніші та триваліші, з ними пов'язані важливіші релігійні уявлення. Це є проявом загальної тенденції, за якою у ідеологічному та соціальному житті первісної людини, а особливо на етапі ранньородової общини, завжди домінують чоловіки¹⁵. Так, наприклад, у Австралії священні тотемістичні перекази та обряди відомі лише повноправним членам племені – ініційованим чоловікам. Для жінок і непосвячених підлітків вони становлять область забороненого та таємного¹⁶.

Таким чином, більш високий соціальний статус, краща обізнаність з релігійними звичаями та обумовлена різко домінуючою на стадії ранньородової общини патрилокальністю шлюбу менша мобільність чоловіків, дозволяють припустити вищий рівень усвідомлення ними своєї етнічної окремішності. Жінками ж, які

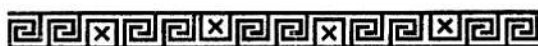
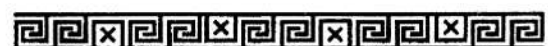
не брали участі у найважливіших релігійних церемоніях та впродовж життя внаслідок шлюбу могли кілька разів переходити з общини в общину, і навіть з одного племені в інше, етнічна приналежність мала усвідомлюватись у меншій мірі. Напевно, це повинно було опредметитись і в матеріальних результатах праці чоловіків та жінок – позначитись на ступені етнодиференціюючих властивостей виготовлених ними виробів.

Етнографічні спостереження за традиційними суспільствами з привласнюючою економікою свідчать, що основними заняттями чоловіків в них є полювання, рибна ловля, виготовлення відповідних знарядь та пристосувань – мисливського і рибальського реманенту, човнів, заколів і т.д., а також різноманітних інструментів та ритуальних предметів. Сфера діяльності жінок включає збиральництво і ведення домашнього господарства – догляд за дітьми, приготування їжі, пошиття одягу та взуття, виготовлення хатнього начиння¹⁷. Як бачимо, основна маса знахідок мезолітичних пам'яток – крем'яні, кістяні, рогові знаряддя – виготовлялися чоловіками, отже, є носіями інформації, більш придатної для коректного виділення давніх етнічних спільностей. Звичайно, не всі вони володіють однаковими етнодиференціюючими властивостями.

Оскільки основою систем життєзабезпечення більшості мезолітичних племен було полювання, значна увага в них приділялася мисливському інвентарю, зокрема, дистанційним видам зброї – лукам та стрілам, дротикам, списам. Археологічно зафіксоване розмаїття їх конструкцій може відбивати як особливості способу господарської адаптації населення, так і стійкі етнічні традиції виготовлення та використання конкретного виду озброєння. При цьому перші впливали переважно на набір знарядь, а другі – на їх конкретні морфологічні ознаки¹⁸.

Опосередкованим свідченням значних етнодиференціюючих властивостей дистанційної мисливської зброї є її тісний зв'язок з соціальною та релігійною сферами як сучасних так і давніх ранньородових суспільств. Наприклад, найпоширеніший в Австралії вид мисливської зброї – спис, грає визначну роль у ідеології місцевих племен. Це проявляється у виготовленні спеціальних церемоніальних списів та використанні під час обрядів звичайних мисливських та бойових списів, у нанесенні на списи магічного орнаменту, у посвяченні списів сакральному родовому тотему (м'ясо вбитих ними тварин могли їсти лише члени роду, що пройшли повну ініціацію). І, нарешті, спису надавалося велике символічне значення під час самої ініціації юнаків. З раннього дитинства хлопець вчився метати іграшкові списи, але використання ним справжньої зброї суворо заборонялося. Справжній спис юнак одержував тільки під час проведення обряду ініціації на знак того, що тепер він має право використовувати зброю дорослого чоловіка¹⁹. У мисливських народів Сибіру найважливішим атрибутом шамана був лук. Пізніше його сакральну функцію, а іноді і назву перейняв бубон. Магічна сила шамана ототожнювалась зі стрілою. При виконанні камлань лук також використовувався шаманами індіанців Південної та Північної Америки, бушменів Африки²⁰.

Залучення етнографічних спостережень для реконструкції ідеології давнього населення вимагає їх підкріплення археологічними даними. У кам'яному віці внаслідок обмеженості речового середовища будь-який предмет міг використовуватись як з утилітарною, так і ритуальною метою. Певний семіотичний статус речей утилітарного призначення археологічно фіксується лише при їх виявленні у відповідному контексті²¹. Виходячи з цього, беззаперечним свідченням

ідеологічного навантаження мезолітичних мисливських знарядь є їх присутність у похованнях (стріли та гарпуни з могильників Оленій Острів та Попово, списи у могильнику Звейнієкі, жмуток стріл у похованні в Яніславицях і т.д.). Численні знахідки багато декорованих орнаментом кістяних та рогових вістер дистанційної мисливської зброї також можуть свідчити про її ритуальне використання.

Через фізичні властивості органічних матеріалів знахідки рогових, кістяних та дерев'яних предметів озброєння давнього населення є досить рідкісними. Тому археологічно залишки металевий мис-

ливської зброї найчастіше фіксуються за кам'яними деталями її бойового оснащення. У пізньому палеоліті, мезоліті та, подекуди, неоліті роль універсальних накопечників стріл або складових частин вістер інших видів озброєння відігравали різні типи мікролітів. Оскільки мікроліти є залишками мисливських знарядь, висока стодиференціююча властивість останніх має поширюватись і на них. Відповідно специфіка металевий зброї, зокрема, морфології мікролітів, може виступати як достовірний етнічний ідентифікатор, а виділені на її підставі археологічні культури повинні представляти давні етнічні утворення.

¹ Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. - М., 1973. - С. 37.

² История первобытного общества. - М., 1986. - Т. 2. - С. 460.

³ История первобытного общества. - 73-130.

⁴ Шнирельман В.А. Специфика этнической структуры у охотников, собирателей и рыболовов // Расы и народы. - М - 1982. - Вып. 12. - С. 45, 62.

⁵ Павленко Ю.В. Структура та розвиток етнічної спільності // Археологія. - 1997. - № 3. - С. 15-25.

⁶ Чеснов Я.В. Об этнической специфике хозяйственно-культурных типов // Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе. - М., 1982. - С. 109-123.

⁷ Павленко Ю.В. Указ. праця. - С. 17.

⁸ Токарев С.А. Ранние формы религии. - М., 1990. - С. 528-530.

⁹ История первобытного общества. - С. 334.

¹⁰ Там само. - С. 130.

¹¹ Залізняк Л.Л. Передісторія України X-V тис. до н.е. - К., 1998. - С. 32-37.

¹² История первобытного общества. - С. 466.

¹³ Там само. - С. 460-467.

¹⁴ Токарев С.А. Указ. праця. - С. 206-208.

¹⁵ История первобытного общества. - С. 223; Залізняк Л.Л. Указ. праця. - С. 48.

¹⁶ Токарев С.А. Указ. праця. - С. 64-72.

¹⁷ История первобытного общества. - С. 338-339; Залізняк Л.Л. Указ. праця. - С. 47-48.

¹⁸ Формозов А.А. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке. - М., 1959. - С. 15-22; Гладких М.И. К вопросу о разграничении хозяйственно-культурных типов и историко-этнографических общностей позднего палеолита // Палеоэкология древнего человека. - М., 1977. - С. 112-117; Залізняк Л.Л. Указ. праця. - С. 114.

¹⁹ Роуз Ф. Аборигены Австралии. Традиционное общество. - М., 1989. - С. 111-112.

²⁰ Михайлова Н.Р. Походження і розвиток інституту «шаманів» у суспільстві мисливців на оленя // Археологія. - 1994. - № 4. - С. 19-29.

²¹ Яковлева Л.А. Символіка поховань пізнього палеоліту Східної Європи та Сибіру // Археологія. - 1994. - № 4. - С. 84-98.